

Journal of Universal History Studies

Adnan Menderes'in Siyasal Karakteri ve 27 Mayıs¹

The Political Character of Adnan Menderes and May 27

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 01.10.2020/04.10.2020

pp. 112-130

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Selma Göktürk Çetinkaya

Bilecik Şeyh Edebali University, Assistant Professor, Department of History, Bilecik, Turkey

Email: selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6828-1679

Cite: Göktürk Çetinkaya, S . (2020). Adnan Menderes'in Siyasal Karakteri ve 27 Mayıs . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 112-130 . DOI: 10.38000/juhis.803470

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Türk Siyasi Tarihi, 1945'te demokrasi adına önemli bir döneme girerek çok partili hayata geçmiş; dört yıl sonra da demokrasi daha da sağlamlaşmıştır. 1950 Genel Seçimleri iktidar ve muhalefette yer değişikliğine yol açmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Parti'ye geçen siyasi erkte ipi göğüsleyen isim olarak karşımıza Adnan Menderes çıkmaktadır. Menderes, on yıl boyunca partinin genel başkanlığını ve başbakanlığı üstlenmiştir. Ayrıca Demokrat Parti'nin halka tanıtılması, parti politikalarının halkın anlayabileceği şekilde anlatılması hep Menderes vasıtasıyla olmuştur. Bu nedenle muhalefet, iktidara gelebilmek adına verdiği mücadelede ana rakip olarak Menderes'i görmüştür. Menderes ise kendi üzerinden gerçekleştirilen eleştirileri göğüslemeye çalışmıştır ki bu durum onu daha öne çıkarmıştır. Giderek artan bu politik mücadelenin neticesi ise demokrasiden vazgeçmek olmuştur. 27 Mayıs'ta ordunun müdahalesi ile Demokrat Parti'nin iktidarına, başbakan Menderes'in de hayatına son verilmiştir. 27 Mayıs'ın nedenlerini sıralarken Demokrat Parti'nin politikalarından ziyade Menderes'in siyasi karakteri tartışılmalıdır ve aslında günümüzde de özellikle sosyal medyada 27 Mayıs ve 17 Eylül tarihlerinde Adnan Menderes'in olumlu ve olumsuz özellikleri üzerinden paylaşım yapılmaktadır. Ayrıca 1960'tan günümüze kadar Demokrat Parti'nin devamı olan partilerle muhalefet partilerinin söylemlerinde de Adnan Menderes sıkça yer almaktadır. Bu sebeple hazırlanan çalışmada Menderes'in siyasi karakteri üzerinden 1950'li yıllar ve 27 Mayıs değerlendirilmiştir. Adnan Menderes'in toplumu analiz edebilmesi, halk-lider ilişkisinde samimi tavırları, gücünü halktan aldığı için muhalefetin gücünü önemsememesi üzerine çizilebilecek siyasi duruşunun 1950'li yılların politikasını ve demokrasisini nasıl etkilediği sorusuna cevap bulmaya çalışılmıştır. Muhalefetin yalnızca diğer partilerden değil, parti içinden gelmesi ve tek kişi olma halinin eleştirilmesine de değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Demokrat Parti, 27 Mayıs Darbesi, Liderlik, Jakobenlik.

Abstract

Turkish Political History has entered an important period for democracy in 1945. The transition to multi-party life further strengthened democracy four years later. The 1950 General Elections changed the place of power and opposition. Political power has passed from the Republican People's Party to the Democratic Party. But it carried its political power over the leader of the Democrat Party and the Prime Minister Adnan Menderes. He has always done the introduction of the Democratic Party to the public and the explanation of party policies in a way that the public can understand. For this reason, the main opponent in the struggle of the opposition to come to power is Menderes. Menderes, on the other hand, fought himself with the criticisms made on him. This has made Menderes more prominent. But the result of this political struggle has been to give up democracy. On May 27, with the intervention of the army, the power of the Democrat Party and the life of Prime Minister Menderes were ended. When listing the reasons for May 27, the political character of Menderes should be discussed, not the Democratic Party's policies. In fact, the positive and negative characteristics of Adnan Menderes are discussed today, especially on social media on May 27 and September 17. In addition, Adnan Menderes frequently takes place in the discourses of the parties that are the continuation of the Democratic Party and the opposition parties since 1960. For this reason, the 1950's and May 27th were evaluated over the political character of Menderes in the study prepared. Adnan Menderes' political stance can be drawn on his ability to analyse the society, his sincere attitude in the people-leader relationship, and his contempt for the power of the opposition because he takes his power from the people. An attempt has been made to find an answer to the question of how this stance affected the politics and democracy of the 1950s. The criticism of the opposition coming not only from other parties but also from within the party and being a single person was mentioned.

Keywords: Adnan Menderes, Democrat Party, May 27 Coup D'etat, Leadership, Jacobenism.

Giriş

Cumhuriyet Dönemi Türk Siyasi Tarihinde darbe noktasında öncül konumda bulunan 27 Mayıs 1960, aynı zamanda Başbakan Adnan Menderes'in şahsında kişiselleşerek idamı ve bunun analiziyle de antidemokratik fiili, toplum genelinin bilincinde çağrıştırmaktadır. Bu bilinç beraberinde Menderes'e "demokrasi kahramanı" etiketini getirip sonrasındaki süreçlerde kendisinin politik kulislerin en çok zikredilen ismi haline gelmesine sebebiyet verecektir. Buradan hareketle 27 Mayıs Darbesinin yaratıcılarının Demokrat Parti iktidarı kadar ve hatta daha fazla Adnan Menderes liderliğini bitirmeye yönelik bir gaye çerçevesinde harekete geçtikleri ve kısa vadede bu gayeye eriştikleri bir realite olmakla birlikte uzun süreli yorumladığımızda Menderes'in bugün toplumun genelinde bıraktığı izlenim, sonrasındaki siyasal erkin sağ kanatta kalmasının da tesiriyle pek de değişikliğe uğramamıştır. Hatta idam ile beraber toplumdaki Adnan Menderes algısının 1961'den günümüze değin duygusal artışa geçtiği de gözlemlenmektedir. Bir nevi 27 Mayıs, 17 Eylül ile özdeşleştirilerek tek bir okumaya gidilmiştir. Bunda 27 Mayıs'ın his-fikir bağlamında (fiil bağlamında herhangi bir kesim tarafından karşıt duruş gösterilememiştir) karşısında duran kesimin Menderes'in idamıyla birlikte genişlemesinin etkisi kadar politik kazanç maksadıyla böyle bir yönlendirmeye gidildiği de bir gerçektir. Bu durumda 1950'li yıllarda Demokrat Parti'ye çok şey katan Menderes, kendisine yüklenen anlamla partisinin ardıllarına da katkıda bulunmayı sürdürmektedir.

Adnan Menderes'in siyasal karakteri üzerinden politik söylemler muhalefet tarafından da devam ettirilirken bunun bir yerde Demokrat Parti'nin ardıllarına yöneltilen eleştiriler için izlenen yöntemlerden biri olarak karşımıza çıktığını ifade etmek mümkündür. Kısaca 27 Mayıs anlatımının gerek darbe yapıcılarının Başbakan Adnan Menderes odaklı olması, darbeyi makul görenlerin Menderes'in politikalarıyla darbe sürecini birlikte ele almaları ve gerekse toplumun 27 Mayıs denilince direkt Adnan Menderes'i aklına getirmesi hasebiyle, darbe yazımının da Demokrat Parti merkezinden ziyade Adnan Menderes merkezli olması gerekliliğini ortaya koyar. Genel manada da parti temelinde değil, partiyi iktidara taşıyan liderler temelli düşünülmesi gereken Türk siyasi yapılanmasında, bu yapıyı bozma hedefli darbeleri de, liderlere yönelik hareketler olarak görmek yerinde olacaktır. Buradan yola çıkarak hazırlanan metnin özü, 27 Mayıs'ı Adnan Menderes merkezinde ele alıp, darbenin kendisine yönelik bir fiil olup olmadığını liderlik vasfı temelinde incelemeye dayanmaktadır.

Siyasi Literatürde Karizmatik Liderlik ve Jakobenlik Kavramları Kapsamında Adnan Menderes

Fransızca kökenli "karizma" kelimesi, Türk Dil Kurumu tarafından "bir kimsenin kişiliği etrafında olduğu kabul edilen ve niteliği kolay açıklanamayan, hayranlık uyandıran etkileyici güç" şeklinde tanımlanmış; "karizmatik" sözcüğü ise 'etkileyici' olarak dilimize çevrilmiştir (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1090). Karizmatik liderlik kavramını izah edebilmek için Max Weber'den okuma yapmak ve "psikolojik, fiziksel, ekonomik, ahlaki, dini, siyasi bunalım dönemlerinde ortaya çıkan, herkese nasip olmayan doğüstü ve bedence/ruhça özel yeteneklere sahip olan doğal önderler" tanımlamasına odaklanabilmek yerinde olacaktır. Weber'e göre başarısı ölçüsünde itaatkâr yahut yandaş kitlesinin artış göstereceği karizmatik liderin etkili olacağı kesim, toplumsal açıdan sınırlandırılmış olmalı ve yerellik arz etmelidir (Weber, 2004, s. 326-328). Buradan hareketle ve Cumhuriyet dönemi temel alındığında Türk Siyasi Tarihinde karizmatik liderlik kavramının karşımıza ilk çıkardığı isim kuşkusuz Mustafa Kemal Atatürk olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde ortaya çıkan, milleti topyekûn bir mücadele için birleştirebilen ve millet hâkimiyetine dayalı yönetsel dönemi başlatarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran, sadece Türk milleti üzerinde değil dünyada bıraktığı etki ile bir milletin topyekûn mücadelesini başlatan Atatürk'ten sonra Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle diplomatik problemler ve bu problemlerin tesiriyle görülen ekonomik ve ideolojik sıkıntılar içinde kalmıştır. Savaşa dâhil olmamak için yoğun çaba sarf edilen ve fakat toplumun eğitim seviyesi yüksek kesiminin ideolojileri çerçevesinde savaşa katılımın da hat safhada tartışıldığı Türkiye, bir yandan Türkcülük fikriyatının savunucuları ile Sosyalizm/Komünizm etkisinde olan grubun fikir çatışmalarına, öte yandan Mihver ve Müttefik Blokların kendi yanlarına çekme mücadelesine maruz kalmıştır. Tüm bu faktörlere rağmen olağanüstü bir dönemden başarıyla çıktığı muhakkaktır. Bu savaşlarla eş zamanlı olarak, rahatsızlık duyulan ekonomik uygulamalar nedeniyle ülke yöneticilerine yönelik tepkiler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar savaş döneminde bu tepkiler fazla dışa vurulamamış ise de İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle beraber toplumsal tepkiler daha da sesli hale gelmeye başlamıştır.

Savaşın ardından gerek kırsal gerek kentsel kesimden, muhafazakâr kısımdan olduğu kadar ve belki daha fazla gayrimüslim kısımdan, ekonomik seviyesi ve eğitim düzeyi farklı gruplardan yöneticilerin hoşnut olmayacağı fikirler kendisini göstermeye ve konuşulmaya başlamıştır. Savaş sürecinde yaşanan ideolojik mücadelelere müdahil olan ülke yöneticileri, iki tarafı da kendisine küstürmüş, ideolojilerini savunan kesimleri karşısına almıştır. Diplomatik ilişkiler ise güven sorunu yaşadığımız Batı'nın ekseninde şekillenmeye başlarken Sovyet Rusya ile münasebetler tehdit içerikli ve talepkar notalarla gergin bir hale dönüşmüştür. Dönemin yönetim kadrosu ve özellikle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, devleti savaş dışında tutma hususunda başarılı bir karne almışsa da ve sınırlar dâhilinde bir cephe açılmamış, askeri mücadele yaşanmamış, İnönü'nün tabiriyle kimse babasız bırakılmamışsa da savaşın olumsuz etkilerinin yine de fazlasıyla hissedildiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Nitekim sosyal, düşünsel, eğitsel, ekonomik ve diplomatik mücadelelerin hat safhada gözlemlendiği Türkiye'de 1945 ile birlikte toplumsal tepkiler siyasal boyutlara ulaşmaya başlamıştır.

Weber'in bahsettiği ve yukarıda da değinildiği üzere “psikolojik, fiziksel, ekonomik, ahlaki, dini, siyasi bunalım dönemlerinde ortaya çıkan” ve belki de ihtiyaç duyulan karizmatik liderlik, Türkiye'de savaşın son yılında, 1945'te² kendisini göstermeye başlamıştır. Bir yıl içinde palazlanan politik muhalif kanat, Cumhuriyet Halk Partisi'nden mecburi de olsa kopmaya başlamış ve bu kopuş 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin doğmasına³ vesile olmuştur. Yeni partinin kurucuları için ifade edilen ve 7 Haziran 1945 tarihli Dörtlü Takriri atfen “Dörtler” tanımlamasının içindeki en sesli isim olan Adnan Menderes, 27 Mayıs 1960'a değin sürecek siyasi hayatı boyunca da partisinin en güçlü ve ön planda olan ismi haline gelmiştir.

Bunalımlı bir dönemin ardından toplumun neredeyse her kesiminin ihtiyaç duyduğu yeni bir soluk, yeni bir devinim Demokratlarla mümkün olurken Demokratlar içinde halkın kendisini en fazla yakın

² Adnan Menderes, yeni bir yapılanmanın fikrini ortaya ilk atan isim olarak kendisini gösteren Refik Koraltan'ın dikkatini Toprak Kanunu Tasarısı görüşmeleri sürecinde çekmiştir: “Toprak Kanunu tasarısının konuşulması sırasında dikkatle ve takdirle takip ettiğim Adnan Bey'e maksadımın umumi hatlarını münasip fırsatlarla açmış ve derhal mutabakat cevabını almıştım. Bayar'a da bu temaslarını anlattım 'iyi bir genç çalışılabilir' karşılığını verdi.” Bkz. Kamil Maman, *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar, DP'nin Kurucusu Anlatıyor-Refik Koraltan*, TİMAŞ, İstanbul 2013, s. 84.

³ Demokrat Parti'nin doğuş serüveni ile ilgili anı-kitaplardan bazıları için bkz. Rıfık Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olguç Matbaası, Ankara 1979. Cüneyt Arcayürek, *Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1983. Metin Toket, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

hissettiği isim ise Adnan Menderes olmuştur. Menderes de enerjisini halktan almış, insanlar tarafından takdir gördükçe ve desteklendikçe çalışma isteğinde artış gözlenmiştir. 1950-1960 arasındaki dönemde kurulan beş Menderes Hükümetinin⁴ güttüğü politikalarda, hayata geçirdiği icraatlarda Başbakan Adnan Menderes'in bu hâletiruhiyesini görebilmek mümkündür. Menderes, hükümetlerde birlikte görev aldığı isimlerin büyük çoğunluğu⁵ ile pozitif iletişim içerisinde olmasıyla da on yıllık iktidarı döneminde Demokrat Parti'yi büyüten isimlerin başında yer almıştır. Bu vasfıyla Robert House'un Yol-Amaç Teorisi'nde belirtildiği haliyle (House ve Mitchell, 1975, s. 1), Adnan Menderes'in etkin ve tatmin edici performans gösteren bir lider olarak astlarının motivasyonu üzerinde tesirini hissettirdiğini söyleyebilmek mümkündür. Bu minval üzere Demokrat Parti Manisa Milletvekili olan ve Çalışma, Sanayi ve Devlet Bakanlıklarında bulunan Samet Ağaoğlu da Başbakan Menderes'in rehberliğinin toplum için oldukça iyi olduğunu ifade etmektedir. Adnan Menderes'in halen "kanunların siyasi kişiliği üzerinde övücü yazı ve konuşmaları yasakladığı insanlardan biri"⁶ olduğu dönemde yazdığı "Arkadaşım Menderes" adlı kitabında Ağaoğlu'nun şu sözleri önemli görülmelidir:

"Demokrat Parti'nin genç idealistler yanını Menderes temsil ediyordu... Menderes klasik anlamı ile bir idealistti. Kafasında hayal ettiği bir Türkiye vardı. Bu hayali gerçekleştirmek için çırpınıyordu. Hataları, günahları bu uğurda olmuştu. Yine bu uğurda başını cellada verdi... Onun hayatınca sürmüş asıl çabalaması kendini halka sevdirmek yolunda oldu. Eğer dimağ ve ruhunun gizli sırrı üstün adam inancı Menderes'i iddia edildiği gibi demokrasiden uzaklaştıran rüzgâr ise, ancak halkın yardımı ile ona dayanarak idealini gerçekleştirebileceğine inanmış bulunması onu demokrasiye yaklaştıran, bağlayan zorlama idi"(Ağaoğlu, 2011, s. 20-21).

Türkiye'nin ve Türk toplumunun daha iyi yerlere gelebilmesi için çaba sarf eden ve gücünü yine toplumdan alan Adnan Menderes'i halkın kendisine yakın bulma nedeni de burada aranmalıdır. Aslında ideallerini gerçekleştirebilmenin tek yolunu halktan kabul görmekte bulan Menderes, halkın desteği olmadığı takdirde amacına ulaşamayacağını bilincindeydi. Buradan hareketle halkın anlayabileceği bir lisanla ve yaşamla onları kendi tarafında tutma gayreti sürdürdü ki halkın alışkın olmadığı bu tutum, halka siyasi bir lider tarafından anlaşıldığını hissettirdi. Karşılıklı değer görme üzerine dayalı lider-toplum ilişkisi ise demokrasinin uygulanabilirliğini kolaylaştırdı. Elbette burada mühim olan Menderes'in toplumun lisanına ve yaşamına aşina olmasıydı. Bu özelliğinde hayatının yaklaşık ilk 42 senesini memleketinde geçirmiş olması, köylüyü ve kırsalı bilmesi, büyük kentten ve politikadan uzak kalmasının etkisi fazladır. Tabanın talep ve şikâyetlerinin farkında olma, liderin başarısına ivme kazandıran bir durumdur ki bunu Menderes'in siyasi karakterinde belirleyici unsur olarak değerlendirmek mümkündür. Öyle ki Menderes'i diğer siyasilerden ayıran birincil unsur da burada aranmalıdır. Nitekim 1946-1956 yılları arasında Demokrat Parti İstanbul ve İzmir milletvekillikleri yapan, daha sonra Hürriyet Partisi'ne katılan gazeteci kökenli Cihad Baban şöyle anlatmıştır:

⁴ I. Menderes Hükümeti: 22 Mayıs 1950-9 Mart 1951, II. Menderes Hükümeti: 9 Mart 1951-17 Mayıs 1954, III. Menderes Hükümeti: 17 Mayıs 1954-9 Aralık 1955, IV. Menderes Hükümeti: 9 Aralık 1955-25 Kasım 1957, V. Menderes Hükümeti: 25 Kasım 1957-27 Mayıs 1960. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türker Sanal, *Menderes Hükümetleri*, Sim Matbaacılık, Ankara 2003.

⁵ Nimet Arzık, Menderes'le arası iyi olmayanlar arasında Fatin Rüştü Zorlu, Nedim Ökmen gibi isimlerden bahsetmektedir. Bkz. Nimet Arzık, *Menderes'i İpe Götürenler*, Kurtuluş Matbaası, Ankara 1966, s. 36, 39.

⁶ Kitap 1967'de yazılmış ve yukarıdaki ifadeler Ağaoğlu tarafından eserin önsözünde belirtilmiştir. Bkz. Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes İpin Gölgesindeki Günler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 9.

“Beraberce yola çıkan dört DP kurucusu arasında hitabetiyle, bir mesele üzerine eğilip ısrarlı çalışmasıyla her gün biraz daha temayüz edecek, başlangıçta beraber yola çıkanları geride bırakarak ilerleyecekti. Menderes, vatandaşın ve bilhassa basit vatandaşın duygularına hitap etmesini, köyü yakından tanıyan bir insan olarak, iyi biliyordu.” (Baban, 1970, s. 133-134).

Fotoğraf 1. Yurt gezisinde Adnan Menderes, Samet Ağaoğlu ve Namık Gedik.

Kaynak: BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (030.1.0.0). Yer: 2.16.21. Sayfa: 20.

Adnan Menderes’in köyü yakından tanıma ve bu minval üzere vatandaşa seslenme özelliğinde hem yeti hem de yetenek söz konusudur. Daha açık bir ifadeyle Menderes’in halkla yakın olabilmek özelliğinde doğal yatkınlık kadar sonradan kazanılmış bir taraf da vardır. Özellikle Atatürk Döneminde Konya, Antalya ve İçel, İnönü Döneminde Eskişehir, Afyon ve Kütahya’nın Cumhuriyet Halk Partisi il müfettişliği görevini üstlenmesi (Ergun, 2017, s. 67-119) ve halkla iç içe olması Menderes’in siyasal karakterinin belirleyicileri arasında yer almaktadır. Nabzını iyi tutabildiği toplumu konuşmalarıyla ve tavırlarıyla kendisine bağlayan, Baban’ın ifadelerindeki “basit vatandaş” zihniyetinden uzak durarak her kesime saygı duyduğu imajını çizen ve doğal olarak saygınlık kazanan Demokrat Parti’nin lokomotif Adnan Menderes’in belki de Weber’in karizmatik lider tanımlamasında yer alan “ruhça özel yeteneği” de kendisini üstün, halkı hor görmemesidir. Bu özelliğiyle sadece destekleyicilerinin değil, karşıtlarının da dikkatini çeken, partisinin on yıl boyunca iktidarda kalmasında başrolü üstlenen, demir kıratın süvarisi olan Menderes, gün geçtikçe demir kıratın ta kendisi haline gelmiştir. Buna dair en iyi değerlendirme ise kuşkusuz Şevket Süreyya Aydemir’e aittir:

“Kıratın süvarisi kim? Evet, kırata kim binecekti, kıratın dizginleri kimin elinde olacaktır? Başların içinde bir baş, daha partinin doğum ağrıları arasında kendine yol açıyordu. Kendi basacağı yollara kendi basamak taşlarını sıralıyordu... Bu yeni baş, atılğan ve ihtirashıdır. Karşılaştığı direnişlerde, geri çekilmeye niyeti yoktur... Partinin daha program hazırlıkları safhasından başlayarak ve partinin kuruluşunu takip eden bütün buhranlarda ve

parçalanmalarda karşındakileri tasfiye eden odur. Böyle olunca da, demek ki, kıratın şahlandığı meydana, kırata bir sahip belirmektedir. İşte bu sahip Adnan Menderes'tir. Kıratın sahibi o olacaktır. Ve nitekim öyle de olur. Hulasa, Demokrat Parti'nin hikâyesi biraz da Menderes'in hikâyesi demektir... Kırat demek, Adnan Menderes demek..."(Aydemir, 2010, s. 140-141).

Adnan Menderes'in bir yerde Demokrat Parti'nin sembolü olması, muhalif partilerin ve bu doğrultuda bilhassa gazetelerin (öteki muhalif unsurlar basın kadar öne çıkmamış, görünür hale gelmeleri darbe sürecinde olmuştur) iktidara yönelik tenkitlerini Menderes üzerine yöneltmesinin de ana nedenidir. Menderes'in olumsuzluklarının toplumca bilinmesi, halkın gözünden düşürülmeye çalışılması⁷ ve bunun üzerinden iktidarın yıpratılması üzerine kurulu muhalif duruş, liderine bağlılık noktasında katı olan taban tarafından elbette zorlanmıştır. Tabanın katı bağlılığı üzerinden muhalefet tarafından yapılan putlaştırma⁸ tenkitleri de bu zorlanmanın bir neticesidir denilebilir. Muhalefetin şahsı üzerinden siyaset yapmasıyla ilgili olarak iktidara sahip olmak için kendisinin düşmesini yeterli görmenin doğru olmadığını belirten Menderes, "memlekette bir değil, bin Menderes vardır" (Uyar, 2017, s. 191) cümlesiyle milletle bir oluşluğa gönderme yapmıştır. Bu göndermeden Demokrat Partili politikacılara bir pay çıkarılabilir mi sorusunu başbakanın bunu kastetmemiş olduğunu söyleyerek cevap vermek yeterli olacaktır. Öte yandan Demokrat Parti içinde de Adnan Menderes'in şahsına yönelik eleştirel bakışın olduğu mutlaklıdır. Koraltan'ın günlüğüne 1 Şubat 1958'te yazdığı "Bu adama bir zamandır gurur geldi. Artık emruhu emrüküm; nerede ise tek adam. Her şeye hâkim ve sahip rolüne geçti" (Küçük, 2008, s. 67) cümleleri Meclis başkanının Menderes'in tavırlarından rahatsızlık duyduğunu göstermektedir. Demokrat Partililerin bu tür rahatsızlıklarının gün yüzüne çıkması elbette 27 Mayıs öncesinde olmamış, iktidar döneminde rahatsızlıklarını ifade edenler zaten partiden ayrılmışlardır. Demokratlar ise, özellikle 27 Mayıs süreci itibarıyla başarısızlıkların nedeni olarak başbakanı göstermeye başlamışlardır ki Yalman'a göre "politika şeytanlarına kendini kaptırdığından dolayı dövünen" (Yalman, 1971, s. 360) Menderes'e öncesinde bu tutumun tam tersinin takınılması⁹ liderin çevresindeki kişilerde olması gereken "sadakat ve ketumiyet" (Tekeli, s. 2011: 64) ile açıklanamaz. Bir yerde başarının sembolü olarak gösterilen Menderes, artık başarısızlıkların nedeni şeklinde lanse edilerek suçtan arınma hali söz konusudur.

Başarıda olduğu gibi başarısızlıkta da Adnan Menderes'in hedef gösterilmiş olması, "her şeye o karar verdi, onun hatası, tüm yetki ondaydı" savunusuna geçilmesi başbakanın karakterinde jakobenizmin var olup olmadığının da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Karizma gibi Fransızca kökenli bir kelime olan jakoben, Türk Dil Kurumu tarafından hem demokrasi yanlısı hem de tepeden inmece olarak anlamlandırılmıştır (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1013). Bu anlamıyla 2005'te Süleyman Demirel'in jakobenizmi "siyasi iktidarın yetkiyi kimseyle paylaşmak istememesi, iktidar benim, her şeye ben karar veririm demesi. . .

⁷ "Menderes'in destekçilerinin ve özellikle de köylü seçmenlerin gözündeki saygınlığını ortadan kaldırmak gerekiyordu... Kendisine yöneltilen bize göre boş suçlamaların tek nedeni buydu". Bkz. Kasapsaraçoğlu, 2015, s. 143.

⁸ "Her şey gösteriyor ki DP bir put yaratmanın peşindedir. Vazife duygusuyla ve memleketçi hislerle silkinmeleri, put imali yolundaki çalışmalara derhal son vermeleri gerekenlerin başında, şu anda elbette ki büyüklü küçüklü Demokratlar gelmektedir. . . Felaket, iktidarın bir partiden bir putun eline geçmesidir. Memleketlerin mukadderatına putlar kayıtsız ve şartsız hâkim oldular mı, putların kendi partileri dâhil, topyekûn milletın başına açılacak gailenin haddi hesabı bulunmadığı yakın tarihın misalleriyle sabittir." Bkz. Akis, "Put", 13 Ocak 1960, s. 5. "Menderes istediğim zaman olaylara hükmederim diye düşünüyordu. Kendisini tanılaştırmıştı". Bkz. Arzık, s. 127.

⁹ "Ah bu insanların alçaklığı! Menderes'in elini bir kere sıkabilmek için on insanı çiğnemekten çekinmeyenler, onu Allah'ın sevgili kulu diye bağırarlara basanlar, şimdi aleyhine konuşarak başlarını kurtarmaya çalışıyorlar. Bunlardan biri de Mümtaz Tarhan. Menderes'e hitap ediyordu: 'Camiler sana senakar, surlar sana duakar'. Şimdi bağırıyor: 'Yıkan odur, vuran odur.' Fahrettin Kerim Gökay ise bir ayağı İsviçre'de pusu kurmuş gözetliyor: Menderes ipe ve hapse gidecek, şu gürültü kapanmadan dönmeyecek!" Bkz. Samet Ağaoğlu, *Yassıada, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, YKY, İstanbul 2013, s. 110.

Millet iradesini ben temsil ediyorum, yönetimde son söz benim; millet bana yetki verdi istediğimi yaparım, yetkiyi kimseyle paylaşmam felsefesi” şeklinde kabul ederek kendisiyle beraber Adnan Menderes’i de jakoben olarak nitelendirdiği görülmektedir (Donat, 2005). Jakobenizm böyle bir tanımla kabul görmeye beraber tarihi süreçte inceleyerek kavramı konu kapsamında detaylandırmak yerinde olacaktır. Tarihsel özünü inildiğinde Jakobenler Fransız İhtilali’nde yer almış olan liberal orta sınıfın içindeki bir kesimdir. Özünde burjuva ideolojisi de bulunan Jakobenler, ihtilalin üçüncü ve zirve döneminin iktidardır ve 2 Haziran 1793-27 Temmuz 1794 arasında Fransa’da yönetimi üstlenmişlerdir. Geniş toprakları olan, köylülerden toprak kirası alan, gıda ürünleri kaçakçılığında ve bu ürünlerin yüksek fiyatla satışından zenginleyen Jironenlere karşı feodal ayrıcalıkların kalkmasını isteyerek isyan eden köylüler tarafından desteklenen Jakobenlerin emekçi kesimle yakınlığı olduğunu, ayrıca “küçük ve orta köylü mülk sahipleri ile küçük esnaf ve dükkân sahiplerinin” desteğine sahip bulunduğunu da belirtmek gerekir. Yani Jakobenleri düşük gelirliyle desteklenmiş, gücünü halktan alan bir grup olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır ki bu destekle beraber iktidarları boyunca kendilerine karşı olanların cezalandırılmasıyla da tarihe adlarını yazdırmışlardır. Öte yandan düşük gelirli halkın yaşamında (feodal ayrıcalıkların kaldırılmasını sağlayan ve toprakların neredeyse tümüne sahip olan köylüler hariç) pek bir değişkenlik görülmediği de muhakkaktır. Kısaca Jakobenler halktan alınan destekle bitirdikleri önceki dönemin yerinde yükselmeye başlayınca özgürlük, kardeşlik ve eşitlikte direnen halkın tepkisiyle karşılaşmışlardır. Bu da beraberinde cezalandırmaların yoksul halka, işçi kesimine yöneltilmesine neden olmuştur. Buradan hareketle işçi birliklerinin kurulması, grevlerin yapılması yasaklanmıştır. Jakobenlerin uygulamalarıyla feodalizm bitmiş fakat kapitalizm gelmiştir ve iktidarları da Thermidor (Temmuz) Darbesi ile sona ermiştir (Yeliseyeva, 2014, s. 68-79; Demirli, 2018, s. 59-66).

Bu değerlendirme içinden bakıldığında Adnan Menderes’in jakoben olma hali liberal tutumu, burjuva ideolojisi ve gücünü özellikle düşük ve orta gelirli halktan alması noktasında kendini göstermektedir. Her şeye tek başına mı karar vermiştir sorusu için “baş aktör Menderes’i, Celal Bayar rejisör ve prodüktördü” (Arzık, 1960, s. 48) izahı açıklayıcı olacaktır. Öte yandan Menderes’in yerini sağlamlaştırmak adına kendi fikrinden olmayana yönelik aldığı tavırların da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ancak siyasetin çizgisi içinde muhalefete ceza kesme durumu, doğru olmamakla beraber, Türkiye’de diğer liderler zamanında da söz konusu olmuştur. Dolayısıyla küçük veya zorlama benzerlikler ile Adnan Menderes’i Jakobenizm içinde değerlendirmek pek makul görülmemektedir yahut her liderin Jakoben tutum içerisinde az veya çok rahatlıkla değerlendirilebileceği belirtilmelidir. Öte yandan gücünü halktan aldığı için karar verme yetkisinin kendisinde toplandığına dair bir hissiyatın Adnan Menderes’te mevcut olduğu da kabul edilmelidir ki bununla ilgili yorumlamalar parti içinden ve dışından yapılmıştır. Hatta Menderes bizzat bununla ilgili izahat da vermiştir:

“Ben kendimi bu millete hizmet için adanmış bir insanım. Bu millet de kendisini hizmete adayan başbakanını bağrına basmış! Millet ile ben, iki su gibi karışmışız birbirimize... Türkiye’de demokrasi ayakta durdukça, insanlar seçimle gelip gittikçe, bu millet beni hizmet edeceğim yerde tutacaktır” (Demirel, 2011, s. 264-265).

Bu ve bunun gibi cümlelerde Adnan Menderes’in kendisine duyduğu güvenle seçmenine duyduğu sonsuz güvenin birleştiğini görebilmekteyiz. Ancak bu özgüven dolu cümleler, zaman içinde partiye karşı olan muhalefetin şahsi muhalefete dönüşmesine neden olmuş ve politik atmosferin darbe alacak kadar sertleşmesine yol açmıştır. Şahsi muhalefet, bir yerde kişiselleşen iktidara karşı duruş olarak da okunabilmelidir ki Menderes’in tek başına yeterli bir çoğunluk olmaya gidişi, 29 Kasım 1955’te kendi

partisinden kişisel güvenoyu talep edişi,¹⁰ sarsılmayacağı düşünülen liderliğin içsel sarsıntılara yönelmesinin faktörleri arasında sayılabilmelidir. Diğer partilerle baş etme çabasında iken partisi içindeki muhaliflerle de uğraşmaya gidiş, elbette Demokrat Parti ile birlikte Menderes'i de yıpratmıştır. Buna rağmen yerini kimsenin dolduramayacağına dair bir hisse kapıldığını şu satırlarda görebilmek mümkündür:

“Aman Adnan, her şeyi yüzüstü bırak git’ diyen şeytana uyacağım geliyor. Kimi getirecekler yani, Köprülü hazretlerini mi? Yoksa midesinden başka bir şey düşünmeyen Nedim Beyefendi’yi mi? Kömür işini yüzüne gözüne bulaştıran Çelikbaş’ı mı? Bunlar hiç mi tarih bilmiyor; bir lider, bir başvekil kolay mı yetişir. Churchill (Adenauer), Roosevelt’in yerini doldurmak kolay mı oldu?” (Sarol, 2014, s. 20).

Yerinin doldurulamayacağı düşüncesine sahip olan liderlerle dolu siyasi tarihte bir o kadar da bu fikrin yol açtığı olumsuz politikalar karşımıza çıkmaktadır. “Sihirli kuvvetlere sahip olduğuna bile inanılan Menderes’in taşkın gururu” (Yalman, 1971, s. 357) da 1960 muhalefetine hissettiği gibi ve bu hisler olumsuz eylemleri büyütüştür. Nitekim 27 Mayıs’ta da bu durum yaşanmış; demokrasinin tartışıldığı süreç daha da antidemokratik gelişmelere doğru sürüklenip darbeyi beraberinde getirmiştir. Partiden ayrılanların hâlihazırdaki muhalefette birlikte hareket etmeye başlaması, siyaset dışı muhalefetin söylemlerine kesilen cezalara verilen tepkilerin içten içe büyümeyi sürdürmesi, bu büyüme karşısında politik atmosferin sertleşmesi ve toplumu içine çekmesi, muhalefette iktidarın (kişiselleştirsek Adnan Menderes’in) seçimle bile değiştirilemeyeceği endişesinin çoğalması 27 Mayıs öncesi Türkiye’nin panoramasıdır. Bu panoramadan hareketle ve Tekeli’nin de ifade ettiği üzere,¹¹ yaratılan güçlü liderlerin kazandıkları otonomi/kendi kendine yönetme hakkı ile seçimle değiştirilebilmesinin ortadan kalktığını, en azından iki tarafın da böyle bir hisse kapıldığını; bu değişikliğin ancak vefat veya yaşlanma ve bunların haricinde antidemokratik müdahalelerle olabileceğini söylemek mümkündür. Kısaca demokrasi içindeki kıstaslardan birinden dahi uzaklaşma onun tamamen ortadan kalkmasına yol açabilecektir. Bunu önlemek de yine liderin görevleri arasında sayılmalıdır. Bu bağlamda, Başbakan Menderes’in 27 Mayıs öncesi söylem ve seyahatleri değerlendirilmeli, oluşan kargaşayı durdurma niyeti ile geç de olsa yaptığı erken seçim açıklaması gözden kaçırılmamalıdır. 30 Nisan 1960 tarihinde Çankaya Köşkü’nde gerçekleşen beşli toplantıda (Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes, Fatih Rüştü Zorlu, Ali Fuat Başgil) İstanbul Üniversitesi Anayasa Hukuku Ordinaryüs Profesörü Başgil’in sunduğu istifa çözümünü kısa bir süre için de olsa kabullenmesi, ardından sorunu halkla konuşarak çözmeyi daha mantıklı bulması (Başgil, 2017, s. 142-145) bir şeyler yapma gayretini göstermektedir. Fakat gayretin yetersiz veya geç kalması Adnan Menderes’in ve Demokrat Parti’nin on yıllık iktidarının sona ermesine neden olacaktır.

27 Mayıs Darbesi’nin Yaşanmasında Adnan Menderes’in Siyasal Karakterinin Rolü

27 Mayıs 1960; siyasilerin, basın, akademisyenlerin, yargının, askeri ve sivil bürokratların muhalefette kalan kanadının (iktidara yakın duran hatta iktidardan olan muhalefetin varlığı da buna dâhildir) siyasal erkin demokrasiden uzaklaştığı düşüncesiyle hareketlenmeye başlaması, iktidarın ise bu hareketliliği

¹⁰ “Muhterem arkadaşlarım, vekil arkadaşlarım, grubunuzun yüksek temayülüne uyarak çekilmiş bulunuyorlar, ben kendimi partimizin reisi sıfatıyla yüksek takdirlerinize terk ediyorum”. Bkz. Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Cilt II, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014, s. 31.

¹¹ “Güçlü lider yaratıldı mı, onun pratikte seçim yoluyla değiştirilmesi olanaksızlaşır. Bir tür otonomi kazanır. Türkiye’de liderler genellikle ya askeri müdahaleler gibi dış zorlamalar ya da ölüm, yaşlılık vb. biyolojik zorunluluklarla el değiştirmiştir. Böyle bir değişme zorunluluğunda da yeni liderin seçimi genellikle partinin ikinci derecedeki liderleri ya da hizip başkanları arasında yapılmamaktadır.” Bkz. İlhan Tekeli, *Türkiye İçin Siyaset ve Demokrasi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 66.

bitirme çabası içinde doğan kargaşa ortamına, ordunun müdahale ettiği tarih olarak hafızalara kazınmıştır. On yıllık süre zarfında iktidarı elinde tutan Demokrat Parti'nin başarısında Başbakan Adnan Menderes'in etkisi oldukça fazladır, hatta en büyük rolü Menderes üstlenmiştir. Bu sebeptendir ki 27 Mayıs Darbesi, Adnan Menderes'le şahsileşmiştir. Esas olarak darbede hedef alınanın da Menderes olduğu gerçeği, dönem sağlıklı bir şekilde analiz edildiğinde görülecektir. Öyle ki darbenin ertesinde yaşananlar, özellikle yargılamalar ve idam sürecinde bu durumu gözlemleyebilmek mümkündür. Ancak Adnan Menderes'le şahsileşen bu darbenin hedefi var olan demokrasiden ıramış politik tutuma son vermektir. Dolayısıyla tutumu kim sergilerse sergilesin karşı tepkinin değişmeyeceği mutlak ve bu ayrıntı dönem analizlerinde gözden kaçırılmamalıdır. Bir önceki başlık altında belirtildiği üzere liderin otonomi kazanmasının demokrasiyi zedelemesi genel halinin neticesidir. 27 Mayıs ve dönemin liderinin Adnan Menderes olması bu antidemokratik hareketliliğin ona yönelmesine yol açmıştır.

27 Mayıs Darbesi; Devlet Başkanı, Başbakan, Silahlı Kuvvetler Komutanı ve Başkomutan unvanlarını kendisinde toplayacak olan, 27 Mayıs öncesinin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'in radyodan Türk milletine yaptığı konuşmadan anlaşıldığı üzere, son bir aydır devam eden ve toplumsal bunalıma neden olabilecek olayların kanlı bir kardeş kavgasına yol açmaması gayesiyle yapılmıştır. Nitekim darbe bildirisinde de Kurmay Albay Alparslan Türkeş tarafından ordunun yönetime el koyma sebebi kardeş kavgasının yaşanmasını önlemek¹² olarak ifade edilmiştir. Bildiriye göre demokrasi buhran yaşamıştır ve “müessif hadiseler” bu müdahaleyi zorunlu hale getirmiştir (Erer, 1963, s. 434-436; İpekçi ve Coşar, 2010, s. 181). Bu durumda Türkiye'nin müessif durumu için özellikle 27 Mayıs öncesindeki son bir aylık sürece odaklanmak yerine olacaktır. Son ay, TBMM'de yoğun tartışmalar sonucunda kabul edilen Tahkikat Komisyonu'nun görev ve sorumluluğunun artırılması konusuyula başlamıştır. Tartışmalar esnasında Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı İsmet İnönü'ye TBMM'de 12 oturuma katılmama cezası verilmiştir. İnönü'nün “kabul edilirse siyasi hayatımız tamir kabul etmez bir uçuruma gidecektir” dediği (TBMMZC, 18.04.1960, s. 199) bu komisyonun yetkileriyle¹³ basın ve siyaset sessizliğe bürünmüş; buna karşın muhalefetin sesi üniversite gençliği olmuştur ve 28 Nisan itibarıyla İstanbul ve Ankara'da öğrenci olayları yaşanmaya başlamıştır (Önder, 1970, s. 3; Çetinkaya, 2016, s. 309). Olaylar esnasında öğrencilerin söylemlerinde de Menderes'in adının geçmesi,¹⁴ 27 Mayıs'ın hedefinin başbakan olduğuna dair verilebilecek bir başka örnektir denilebilir.

¹² Kardeş kavgası ile ilgili olarak Menderes'in 1957'de Meclis kürsüsünden yaptığı şu konuşma mühim görülmelidir: “Eğer bu memlekette, milletimiz ve insanların için pek tabii olan güzel hisler bizleri sevk ve idare edecek ve bu güzel hisler, her türlü garaz, kin ve kıskançlık hislerini susturmak kudretini gösterecek olursa, böylesine bir memleket aşkı ile bu memlekette halledemeyeceğimiz hiçbir dava kalmaz. Yeter ki; memleket işlerinde, memleket aşkıyla iyi niyet, rehberimiz olsun. Bunun aksi ise, bizi kardeş kavgasına götürür. Bu da, ancak düşmanlarımızı sevindirir.” Bkz. (TBMMZC, 25.02.1957, s. 768)

¹³ Tahkikat Komisyonunun yetkilerini şu şekilde sıralamak mümkündür: “Her türlü yayını yasaklamak, yayın yasağına uyulmazsa süreli yayın veya belli sürelerle yayınlanmayan yayınların basılması ya da dağıtılmasını yasaklamak, toplatılmasına, tatil edilmesine veya matbaanın kapatılmasına karar vermek, inceleme için gereken veya kanıt olabilecek her türlü evrak, belge veya eşyayı alıkoymak, siyasi içerikli toplantı, hareket, gösteri gibi faaliyetler hakkında önlem ve karar almak, incelemenin doğru şekilde sonuçlanması için gerekli göreceği tüm tedbir ve kararları almak ve hükümetin bütün vasıtalarından faydalanmak”. Bkz. Resmi Gazete, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salâhiyetleri Hakkında Kanun, Kanun No: 7468, 28 Nisan 1960, Sayı: 10491.

¹⁴ “Ankara'nın taşına bak, gözlerimin yaşına bak. Menderes'e esir olduk, şu Allah'ın işine bak.” Bkz. Ali İsmet Gencer, *Hürriyet Savaşı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1961, s. 30.

Fotoğraf 2. İstanbul Üniversitesi'nde yaşanan olayların Dünya Gazetesi muhabiri Osman Özcan'ın fotoğrafına yansımaları.

Kaynak: BCA, Yassıada Mahkemesi Kararları (10.9.0.0). Yer: 118.371.2. Sayfa: 2.

Üniversiteli gençlerin yarattığı kargaşa ortamının darbeye gerekçe gösterilme gayreti, dönemi bilenler tarafından kabul gören bir realitedir. Bu gösteriler esnasında gençlerin “ordu-gençlik elele” sloganları atması, olaylarla beraber İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına getirilen Fahri Özdilek’in kendi ifadesiyle “27 Mayıs İhtilalinin idarecileri” arasında yer alması ve Milli Birlik Komitesi üyesi olması (TTK, 70/2) ordunun müdahalesinin 27 Mayıs’tan önce başladığını göstermesi açısından mühim ayrıntılardır. Öte yandan ordunun müdahil durumunu ortaya koyan nedenin, siyasal erkin tek güç olup önüne geçilememeye başladığı endişesi olduğu da unutulmamalıdır. Bu girift hal, özellikle son ayda iki tarafın birbirine yönelik hamlelerini karşımıza çıkarmaktadır. Darbeden sonra kardeş kavgasından söz edilmemesi (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 2012, s. 180) ve olayların bıçak sırtı gibi kesilmesinin izahının yapılması elbette zaruridir. Samimi bir izah ile hadiselerdeki planlı hareket ediş kendisini ele verecektir. Ancak gidişatın getirdiği endişenin Menderes’in hareketliliğinde ve söylemlerinde yol açtığı farklılık da öncesindeki politik tutumunda hataları olduğunu anlamaya başladığını göstermektedir ki bu hataların da aynı seviyede izaha ihtiyacı vardır. Diğer taraftan Menderes’in söylem ve hareketliliğinde gayenin muhalefetin fikirlerini değiştirmekten ziyade toplumun algısında kendine dair izlenimin değişmesini önlemek olduğu da açıklanmalıdır.

Gücünün kaynağı olarak gördüğü halkın gözünden düşmemek ve muhalefete gereken cevabı halkın vereceğine inanmak temelli bu yaklaşım Adnan Menderes’in siyasal karakterinin öne çıkan bir yanındır. Ayrıca kriz anında varlığını hissettirmeye çalışması ve sıkıntıları gidermek adına çaba sarf etmesi, çıktığı gezilerde (Cumhuriyet, 25 Mayıs 1960, s. 1-5; Zafer, 26 Mayıs 1960, s. 1) ve radyo konuşmalarında özellikle öğrencileri yatıştırmaya yönelik söylemlerde bulunması karizmatik liderliğe yönelik bir davranıştır. Ancak durumu siyasetin gerginliğinden kaçarak sine-i millete gittiği şeklinde ele almak, sonraki gelişmelerin bilinciyle duygusal bir yorumlama olacaktır ki bu da sondan okumayı, ana odaklanmadan çıkmayı ve objektiflikten uzaklaşmayı beraberinde getirmektedir. Her ne kadar Adnan Menderes’in halk ile arasındaki duygusal bağ, onun karakteristik özelliği olup liderlik vasfı buna göre şekillense de özde liderliği korumak ve gücü elde tutmak amacının bulunduğu da unutulmamalıdır. Toplumun Menderes’e desteğinin 1954’teki seviyede olmadığı barizdir, seçmenin şartlar dâhilinde kolaylıkla oy verdiği partiyi değiştirdiği ve statiklikten uzak olan Türk siyasetinde iktidarın halkı elinde tutmaya çalışması ile muhalefetin halkı kazanma arzusu

çarpışırken liderin bu mücadele için uğraşması olağan görülmelidir. Bu uğraşı, Menderes'te kişisel özelliklerinin etkisiyle daha öne çıkmaktadır ve partisinden ziyade şahsi bir amaca da hizmet etmektedir.

Fotoğraf 3. Eskişehir'de şeker fabrikasını gezen Adnan Menderes.

Kaynak: Tekin Erer, “27 Mayıs’ın İlk Günü”, Son Havadis, 3 Haziran 1980.

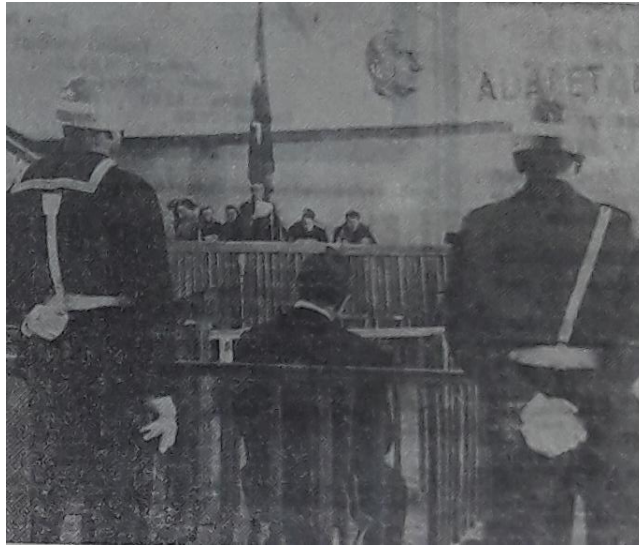
Halkı anlayabilen, toprağın önemini bilen, toprakla uğraşan insanların sesi olarak kabul gören ve 1950’lerin Türk siyasetine adını veren Adnan Menderes, Türk toplumunun çoğunluğunun karakterini analiz edebilmiş olmasıyla bilinmektedir. Bunun temelinde iki tarafın, yönetilen ile yönetenin birbirini anlayabildiği genel fikri bulunmaktadır. Bu minval üzere halkla arasında karşılıklı bir itaat ile güvenin olduğunu düşünen Başbakan Menderes’in “...Millet, kale gibi iktidarın arkasındadır ve beklenmedik olaylarla karşılaşılmazsa, Demokrat Parti, Allah’ın izniyle daha çok uzun yıllar millete hizmet edecektir. Milletın topyekûn desteğini istemeye hakkımız vardır...” sözleri mühimdir. Çalışmanın önceki sayfalarında da kendisinin benzeri cümlelerine rastlanılacak olan Menderes, milletin desteğini göreceğinden emin tavrıyla dikkat çekmektedir. Başbakana bu emin olma halini veren hissiyat ise on yıl boyunca halk için yapılan icraatlar, halkın ayağına götürülen çalışmalarlardır. Nitekim Menderes, halk için ve halkla birlikte politika üretebilen ender siyasi karakterler arasında yer almıştır. Bu durum onun liderliğinde pozitif etki bırakmakla beraber 27 Mayıs’ın yaşanmasında engelleyici bir faktör olamamıştır. Hatta Menderes, ikazlara rağmen, olumsuzlukların yaşanabileceğini öğrenci olaylarına kadar fark edememiştir. Her ne kadar darbe ve ihtilal söylemleri siyaseten zikredilmeye başlanmışsa da bunun gerçekleşebileceğini hissetmemiştir. Örneğin Çorum Milletvekili Hüseyin Ortakçoğlu’nun askerın silahlı müdahalede bulunacağına dair uyarısı üzerine “Türkiye’nin hiçbir şeyini eksik bırakmadım. Bu milletin menfaatini her yerde muhafaza ettik. Geçmişte hiç olmadığı kadar da bunda başarılı olduk. Bu Mehmetçikler bize neden silah çeksinler ki?” (Taşyürek, 2009, s. 117) ifadelerini kullanmıştır.

Adnan Menderes’in duygu ve düşüncelerinin karşılıklı olduğunu düşünmesi, bu nedenle de söylentilerin inandırıcı olmadığı şeklindeki hisleri siyasi karakterini tehlikeye atacak kadar yoğundur. Temkinli yaklaşma ve mesafe koyma konularında eksileri olan Menderes’in Ortakçoğlu’nun “Onların hedefi bir tek sensin. Yurt dışına git, üç beş ayı geçmez muzaffer bir şekilde dönersin. Hem bizi, hem memleketi, hem de kendini kurtarırısın” sözlerine verdiği karşılık ise “Biz topraklarından bu vatan topraklarına çivilenmiş insanlarız, buradan başka nereye gidebiliriz?” (Taşyürek, 2009, s. 117) olmuştur. Ortakçoğlu’nun sözlerinden Demokratları kurtarabilecek kişinin Menderes olduğu anlamı çıkmaktadır ki, bu da başbakanın üzerinde ağır

bir yük bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca hedefin Menderes olduğunun belirtilmesi de çalışmanın genelindeki tezi doğrular niteliktedir. Başka bir yere gitmeyi düşünmeyişte ise Menderes'in milli hislerinin kuvvetli olduğunu görmek mümkündür ki dönemin pek çok ismi tarafından zaten buna sık sık vurgu yapılmıştır. Neticede İstiklal Madalyası sahibi (Aydemir, 2010, s. 54), gençlik yıllarında tüm yaşları gibi bu toprakların düşman eline geçmemesi için çaba sarf etmiş ve partisinin on yıllık iktidarı döneminde ülkenin ve toplumun kalkınması için gayret göstermiş bir siyasi lidere yönelik nihai tutum fazlasıyla yıkıcı olmuştur.

Adnan Menderes'in Hüseyin Ortakçioğlu ile yaptığı konuşmadan kısa süre sonra gerçekleşen 27 Mayıs Darbesi, toplumda çoğunluğu teşkil etmeyen bir kitle tarafından olumlu bir gelişme şeklinde görülüşse de ülkenin geri kalanında ve özellikle de tabanda bir tepki yaşanmamış, Menderes'e yönelik hissiyatta bir azalma da gözlemlenmemiştir (Zürcher, 1998, s. 351). Elbette tepkinin gözlemlenmemesi müdahalenin ordu tarafından yapılmış olması ve askere karşı durmak istenmemesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla bu tepkisizliği yahut sessizliği bir kabulleniş olarak okumak yerinde olmayacaktır. Zira bu kesimin seçtiği bir parti ve lider, kendilerinin dışında gelişen bir eylemle etkisiz hale getirilmiştir. On yıllık iktidarı boyunca Demokrat Parti'nin ve onun nezdinde Adnan Menderes'in yanlışlarının olmadığını söylemek elbette doğru değildir. Ancak bu müdahale ile ceza yalnızca partiye ya da Menderes'e kesilmemiştir. Türk demokrasisi yaşanan bu antidemokratik eylem nedeniyle büyük darbe almıştır. Esasen 27 Mayıs, halkın çoğunluğunun tercihine saygı duyulmamasının göstergesidir ve demokrasiyle bağdaşmayan bu gelişme Türk siyasetini zedelemiştir. Öte yandan 27 Mayıs Darbesi ile özellikle de darbe mahkemelerinde alınan idam kararının infazıyla Adnan Menderes'in liderlik vasfında onun destekleyicisi olan kesimin gözünde bir değişiklik olmadığı gibi hislerde yoğunlaşma gözlemlenmiştir. Diğer bir ifadeyle özellikle 17 Eylül ile lider Menderes'e kahraman/idol/örnek Menderes etiketleri giydirilmesi bizzat darbe yapımcılar vasıtasıyla mümkün hale gelmiş; ardıllarının seçmen kazanmak için siyasi malzeme haline getirdiği ve başarılı olduğu bu etiketleri bizzat darbe zihniyetindekiler yaratmıştır.

Fotoğraf 4. İdam kararının açıklanmasından iki gün önce Adnan Menderes mahkeme salonunda

Kaynak: Tank Güryay, "Yassıada'da Kumandan Bendim", *Hürriyet*, 19 Temmuz 1970, s. 5.

Demokrat Parti gibi darbe ile ilgili yargılamaların yapıldığı Yassıada da toplum tarafından Adnan Menderes ile eş mana ifade etmiş; Adnan Menderes'in şahsında kişiselleşen Yassıada; 27 Mayıs ve buradan hareketle Adnan Menderes demek olmuştur. Yalnızca bu kavramsal yaklaşım dahi 1960 Darbesinin Menderes'e yönelik olduğunun ve onun hedef seçildiğinin göstergesidir. Ayrıca darbenin bir numaralı sanığının Menderes olması (Akyol, 1987, s. 9-10) da bu tezi desteklemektedir. Karaveli'nin ifadesiyle "Enerjik, çalışkan, hırslı, yurda hizmet aşkıyla dolu, dürüst, tok, yetenekli ve karizmatik bir lider" en verimli döneminde, henüz 60 yaşında kaybedilmiştir ki bu durum ülkenin kaybıdır (Karaveli, 2001, s. 167-168). Güçlü mihrakların dar alanları dâhilinde gerçekleştirilmiş olmasına karşın tüm Türk milletine mal edilmeye çalışılan 27 Mayıs Darbesi¹⁵ ile başlayan sürecin Başbakan Menderes için onun idamıyla sona ereceği düşünülmüşse de çalışmanın başında da belirtildiği üzere günümüze kadar artarak devam eden, karizmatik gücü yükselen bir lider karakteri söz konusudur. Öyle ki Adnan Menderes'in naaşı¹⁶ bile İmralı'da unutulup gidilmesi fikriyle ailesine verilmemiş, ancak bu fikrin aksine farklı illerden kendi topraklarına defnedilmesi için pek çok teklif gelmiştir. Konya'dan, Kayseri'den, Tarsus'tan gelen tekliflere (Dilligil, 1988, s. 153-154) bakıldığında Menderes'in kendi topraklarında defnini isteyen insanların bunu bir ayrıcalık kabul ederek öne geçmek gayesi ile hareket ettiği görülmektedir. "Telafi edilemeyecek büyük bir hata" (Erkanlı, 1987, s. 173) yapan darbeci zihniyet, halk için ve halkla birlikte hareket eden bir liderin yaşamına son vermekle kalmamış, demokratik manada da halkın sosyo-kültürel değer yargılarında yıkıma sebebiyet vermiştir. Türkiye'nin kaybedecek zamanının olmadığını düşünerek çalışan Adnan Menderes "neredeysen her zaman, gündüz veya gece ofisinde bulunabilir, birçok danışmanla yeni planları tartışabilir ya da yeni bir fabrika açmak, yeni bir proje için temel atmak ya da yerel bir sorunu şahsen çözüme kavuşturmak için ülkenin farklı bölgelerine uçabilir" halde tasvir edilmiştir. "Bütün bunlara ek olarak, zamanının büyük bir kısmını uluslararası diplomatlarla görüşmeler yapmak ya da konferanslara katılmak için yurtdışına iyi niyet ziyaretleri yapmak için harcamaktadır" ifadeleri de yine Menderes için telaffuz edilmiştir (BCA, 030.1.0.0/1.9.6). Ancak demokrasiden uzak bir hareket olan 27 Mayıs ile Menderes'in gayesinden sapılmış, Türkiye çok zaman kaybetmiş, geriye gitmiş ve yapılan kalkınma politikaları sekteye uğramıştır.

Sonuç

Tüm darbeler ve daha da yaygın bir ifade ile tüm anti-demokratik hareketler, yaşandığı topluma tamamıyla zarar vermektedir. Hedef belli bir kişi veya zümre olarak gösterilse dahi asıl olan bütün devlete ve millete darbe vurulduğudur. Genel itibarıyla kardeş kavgasını önlemek, demokrasiden uzaklaşılmasına meydan vermemek gibi benzer gerekçelerle kendisini gösteren bu hareketlerin Cumhuriyet döneminde ilk olanı 27 Mayıs Darbesidir. Demokrat Parti'nin icraatlarının demokrasiyle bağdaşmadığı ifade edilerek ve her kanattan muhalefetin sebep olduğu kargaşa ortamı örnek gösterilerek gerçekleştirilen 27 Mayıs Darbesinin hedefi, çalışmanın özünde verilmeye çalışıldığı üzere, iktidardaki partiden ziyade partinin lideri olan ve 1950-1960 arasındaki döneme ismini veren Başbakan Adnan Menderes'tir.

Demokrat Parti'nin kuruluş sürecinden başlayarak kendini hep öne atan/çıkarıcı, halkın sesini duyurmaya çalışan, halkın siyasete dâhil olmasını sağlayan isim Adnan Menderes olmuştur. Demokrasinin olmazsa olmazlarından olan seçimlerle sadece iktidarın değil, aynı zamanda muhalefetin de belirlendiği

¹⁵ 1961 Anayasası, "Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan; Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk milleti" ifadesiyle başlamaktadır. Bkz. Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanun No: 334, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10859.

¹⁶ Aynı durum Başbakan Adnan Menderes ile beraber idam cezasına çarptırılan ve bu cezaları infaz edilen Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan için de geçerlidir.

realitesinin idrak edilemediği ve belki de bu bilinçsizlikle darbelere başvurulduğu Türkiye'de, çoğunluğun Adnan Menderes sevgisinden dolayı Demokrat Parti'nin yine seçileceği endişesiyle hareket edilerek gerçekleştirilen 27 Mayıs bu bulgunun ilk örneği olmuştur. On yıl süren Menderes İktidarı döneminde kalburüstü kesimle kalburun altında kalan halk, bir diğer ifadeyle iskarpinlilerle çarıkılılar, sosyete ile gariban bir tutulmaya çalışılmış; bu hakkaniyet Atatürk'ün Halkçılık ilkesiyle demokrasinin eşitlik kıstasının uygulanışını sembolize etmiştir.

Halk için ve halkla birlikte hareket eden bir lider olarak karşımıza çıkan Adnan Menderes, toplumun sorunlarını ortadan kaldırmaya çalışmış; heyecanını on yıl boyunca taşımış ve ne olursa olsun hevesi kırılmamıştır. Kargaşa ortamlarında dahi çözüm yolları sunabilen Menderes, siyaseten gösterdiği güçlü duruşunun altında taşıdığı duygusal karakteriyle de dikkat çekmiştir. 27 Mayıs öncesinde yaşanan üniversite olayları esnasındaki konuşmaları analiz edildiğinde gençlerin siyasete alet edilmesinden duyduğu üzüntü gözlemlenecektir. Radyo konuşmalarıyla seslendiği gençlere yerlerinin okul olduğunu söyleyen Başbakan Menderes, son günlerde dahi memleketin geleceğini düşünen bir lider olmuş; sonun geldiğini bildiği halde Yunanistan gezisini iptal ederek halkın içine inmeyi, yurdunu gezmeyi yeğlemiştir. Kardeş kavgasının dökülmesini körükleyen değil bilakis yıllar öncesinden böyle bir gelişmeden duyacağı korkulardan bahseden Menderes'in infazından sonraki süreçte başlayan ve önü alınamayan ideolojik kamplaşmalarla ülke gerçekten kargaşa ortamına girmiş, bir ilk olan 27 Mayıs maalesef darbe zihniyetinin yerleştiği dar çevrelerin sonrasında da başvurduğu demokrasiden azade bir hareket olarak ardıklarını yaratmıştır.

Türk tarihinin kara lekesi olan ve demokrasi kavramının yerleşemediğini gösteren 27 Mayıs Darbesi ile darbe mahkemelerinin verdiği cezaların neticesinde üç siyasinin idamının infaz edilmesi demokrasi geçmişimizin mahcubiyetidir. Başbakanını darağacında sallandırmanın ezasını çeken millet, bu darbeyi devrim olarak gösterenler tarafından suç ortağı ilan edilmesi ve bunu demokratik dedikleri 1961 Anayasası'nın başında göstermesi ise 1950'leri hakkıyla ve tarafsız bir gözle okuyanların kabul edemeyeceği bir ağırlıktadır. Dönemi bilenler, bugün yapılan gri propagandaların, 58 yıl öncesinin hesabını veremeyecek olan zihniyettekilerin Adnan Menderes üzerinden özellikle siyasal, diplomatik, eğitsel, kültürel sahalarda toplumda yaratmaya çalıştığı algı operasyonu olduğunun bilincindedirler.

Kaynakça

- [1] Ağaoğlu, Samet (2013), *Yassıada, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [2] Ağaoğlu, Samet (2011), *Arkadaşım Menderes İpin Gölgesindeki Günler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [3] *Akis Dergisi*, 13 Ocak 1960.
- [4] Akyol, Taha (28 Eylül 1987) “Mektuplarla Yassıada Zulmü”, *Tercüman*, 9-10.
- [5] Arcayürek, Cüneyt (1983), *Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- [6] Arzık, Nimet (1966), *Menderes’i İpe Götürenler*, Kurtuluş Matbaası, Ankara.
- [7] Aydemir, Şevket Süreyya (2010), *Menderes’in Dramı, Remzi Kitabevi*, İstanbul.
- [8] Baban, Cihad (1970), *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [9] Başgil, Ali Fuat (1990), *Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil’in Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [10] Başgil, Ali Fuat (2017), *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- [11] BCA, 030.1.0.0/ 1.9.6/ 3.
- [12] BCA, 030.1.0.0/ 2.16.21/ 20.
- [13] BCA, 10.9.0.0/ 118.371.2/ 2.
- [14] Burçak, Rıfık Salim (1979), *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, Ankara.
- [15] *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Mayıs 1960.
- [16] Çetinkaya, Selma (2015), *Türkiye’de İktidar-Muhalefet İlişkileri (1954-1960)*. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- [17] Çetinkaya, Selma (2016), “555-K”. 12-14 Ekim 2016 Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi, Bilecik.
- [18] Demirel, Tanel (2011), *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- [19] Demirli, Aynur (2018). “Devrimin Çocuklarını Yargılamak: Jakobenler”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı 8/1, Haziran. (57-68).
- [20] Dilligil, Turhan (1988), *İmralı’da Üç Mezar*, Dem Yayınları, İstanbul.
- [21] Donat, Yavuz (28 Mart 2005), “Bugünkü Durum”, *Sabah*, Erişim adresi: https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2005/03/28/demirel_menderes_jakobendi_ben_de_tayyip_b
- [22] Erer, Tekin (3 Haziran 1980), “27 Mayıs’ın İlk Günü”, *Son Havadis*.
- [23] Erer, Tekin (1963), *On Yılım Mücadelesi*, Cilt II, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul.
- [24] Ergun, A. Yavuz (2017), *CHP’li Menderes 1931-1945*, Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- [25] Erkanlı, Orhan (1987), *Askeri Demokrasi (1960-1980)*, Güneş Yayınları, İstanbul.

- [26] Gencer, Ali İsmet (1961), Hürriyet Savaşı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- [27] Goloğlu, Mahmut (2013), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV Demokrasiye Geçiş (1946-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [28] Güryay, Tarık (19 Temmuz 1970), "Yassıada'da Kumandan Bendim", Hürriyet.
- [29] House, Robert J. ve Terence R. Mitchell (1975), Path-Goal Theory of Leadership, National Technical Information Service U. S. Department of Commerce, Washington.
- [30] İpekçi, Abdi ve Ömer Sami Coşar (2010), İhtilalin İçyüzü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [31] Karaveli, Orhan (2001), Görgü Tanığı, Bir Gazetecinin Sıradışı Anıları, Doğan Kitap, İstanbul.
- [32] Kasapsaraçoğlu, Murat (2015), İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1950-1960), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- [33] Küçük, Sami (2007), Rumeli'den 27 Mayıs'a İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Hareketi, Mikado Yayınları, İstanbul.
- [34] Maman, Kamil (2013), Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar, DP'nin Kurucusu Anlatıyor-Refik Koraltan, TİMAŞ, İstanbul.
- [35] Önder, Necmettin (15 Kasım 1970), "Yassıada Mahkemesinin Perde Arkası". Adalet.
- [36] Resmi Gazete, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salâhiyetleri Hakkında Kanun, Kanun No: 7468, 28 Nisan 1960, Sayı: 10491.
- [37] Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanun No: 334, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10859.
- [38] Sanal, Türker (2003), Menderes Hükümetleri, Sim Matbaacılık, Ankara.
- [39] Sarol, Mükerrerem (2014), Bilinmeyen Menderes, Cilt II, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- [40] Taşyürek, Muzaffer (2009), Adnan Menderes, Anonim Yayıncılık, İstanbul.
- [41] TBMM ZC, 25 Şubat 1957.
- [42] TBMM ZC, 18 Nisan 1960.
- [43] Tekeli, İlhan (2011), Türkiye İçin Siyaset ve Demokrasi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [44] Toker, Metin (1990), Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973), Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- [45] TTK Arşivi, 70/ 2.
- [46] Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [47] Uyar, Hakkı (2017), Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960, Doğan Kitap, İstanbul.
- [48] Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Kasım 2012.

- [49] Weber, Max (2004), Sosyoloji Yazıları, (Çev. Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [50] Yalman, Ahmet Emin (1971), Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt IV, Rey Yayınları, İstanbul.
- [51] Yeliseyeva, N. V. (2014), Yakın Çağlar Tarihi, Yordam Kitap, İstanbul.
- [52] Zafer, 26 Mayıs 1960.
- [53] Zürcher, Erik Jan (1998), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.